

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

ЗУБОВ МИКОЛА ІВАНОВИЧ

УДК 811.'16'373.2'42"04/14"

**СЛОВ'ЯНСЬКІ ПОВЧАННЯ ПРОТИ ЯЗИЧНИЦТВА
В ЛІНГВОТЕКСТОЛОГІЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ**

Спеціальність 10.02.03 – слов'янські мови

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Київ – 2005

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі загального і слов'янського мовознавства Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Науковий консультант   доктор філологічних наук,
професор КАРПЕНКО Юрій Олександрович,
Одеський національний університет
ім. І. І. Мечникова, професор кафедри української
мови

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук,
професор ФРАНЧУК Віра Юріївна, Інститут
мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, відділ
російської мови, провідний науковий співробітник

доктор філологічних наук, доцент
ВАСИЛЬЄВА Людмила Павлівна, Львівський
національний університет ім. Івана Франка, професор
кафедри слов'янської філології

доктор філологічних наук, доцент
ЧЕРНИШ Тетяна Олександрівна, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка,
професор кафедри полоністики

Провідна установа   –   Ужгородський   національний   університет
Міністерства освіти і науки України, кафедра
словацької філології, м. Ужгород

Захист відбудеться 25 жовтня 2005 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.172.01 при Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (01001, Київ – 1, вул. Грушевського, 4).

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні та Інституту української мови НАН України (01001, Київ – 1, вул. Грушевського, 4).

Автореферат розіслано 22 вересня 2005 р.

Учений секретар спеціалізованої вченої ради,
доктор філологічних наук, професор

Озерова Н. Г.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Серед писемних свідчень, що стосуються духовних старожитностей слов'янства, особливе місце посідають церковні пам'ятки, що зазвичай трактуються як слова і повчання, спрямовані проти залишків язичництва в народі. Для слов'янського світу такі повчання є, очевидно, феноменом специфічно східнослов'янським: принаймні для західнослов'янських теренів творів подібного спрямування немає. Власне, те ж саме стосується й південнослов'янського обширу. Однак зі слов'янським півднем пов'язане постання перекладів деяких візантійських пам'яток, які (переклади) надалі виявили визначальний вплив на появу східнослов'янських повчань. Тому для розуміння східнослов'янського феномену важливим є розгляд як самих візантійських творів, так і їх перекладів (болгарської та сербської редакції). Лінгвотекстологічний розгляд цих джерел і становить центральну проблему дисертації, а їх матеріал забезпечує славістичну фактологічну базу дисертації.

Хоча зазначені пам'ятки знані в науці ще від початку XIX ст. і до них зверталися покоління науковців (назвемо лише такі відомі імена, як І. І. Срезневський, О. М. Веселовський, М. М. Гальковський, Є. В. Анічков, В. І. Мансікка, Б. О. Рібаков та ін.), однак все ж таки коли поглянути на масив наукової літератури, що стосується слов'янських духовних старожитностей (а масив цей, без перебільшення, на сьогодні майже неосяжний), помітність проблемної лакуни, зумовленої недостатнім проникненням у зміст пам'яток, стає дедалі виразнішою.

На стрижні уваги дисертаційного дослідження знаходяться середньовічні слов'янські культурні концепти (культурні терміни в розумінні М. І. Толстого), які визначають глибинний зміст аналізованих джерел, – теоніми, етніміми, назви релігійних понять і под.

Актуальність обраної теми визначається тим, що без мовознавчого дослідження писемних свідчень про духовно-релігійне життя середньовічного слов'янства подальший поступ у його вивченні стає проблематичним. Пропонована дисертація покликана по можливості заповнити існуючу лакуну – завдання тим більш важливе, що в українській науці подібний розгляд цих пам'яток писемності взагалі ще не провадився.

Зв'язок дисертації з науковими темами виявляється в тому, що вона виконана в межах наукової теми кафедри загального і слов'янського мовознавства ОНУ ім. І. І. Мечникова "Норми та інновації у слов'янських мовах і діалектному континуумі", № 216, номер державної реєстрації 0101U001409.

Мета дослідження полягає у виявленні первинного, затемненого на сьогодні функціонального навантаження теонімічних та інших суміжних номінацій у православних церковних джерелах, а на цій підставі – інтерпретації самих джерел щодо їх місця в середньовічному суспільному дискурсі.

Завдання дослідження визначаються кінцевою метою і полягають у наступному:

- визначити центральні та тематично похідні пам'ятки окресленого кола;
- спираючись на аналіз мовних, графіко-орфографічних, палеографічних рис повчань, установити їх генетично-спадкоємні й типологічні зв'язки у плані відносної хронології;
- дослідити прояви південнослов'янських (давньоболгарських та давньосербських) мовних та змістових нашарувань у пам'ятках у плані лінгвотекстологічної та лінгвогерменевтичної інтерпретації як самих нашарувань, так і загального змісту східнослов'янських повчань;
- дослідити вияви греко-візантійського текстового впливу на формування слов'янських повчальних текстів в аспекті хронологічної глибини слов'яно-візантійських писемно-культурних контактів;
- виявити й інтерпретувати повторювані тотожні за змістом лексико-семантичні блоки (центонно-парафразові одиниці) повчань у їх зв'язках з відповідними місцями у Священному Письмі, канонічних церковних установленнях, оригінальному літописанні та перекладній хронографії;

- з'ясувати текстовий та історично-дискурсивний сенс термінологізованих виразів і слів, міфологічних та суміжних з ними номінацій у повчаннях;
- провести всебічний лінгвотекстологічний аналіз таких головніших в аспекті визначеної проблематики східнослов'янських пам'яток, як *Слово св. Григорія про те, як раніше у поганстві суцї народи поклонялися ідолам* (СлГр), *Слово Ісаї пророка, витлумачене св. Іоанном Златоустом, про тих, хто поставляє другу трапезу роду і рожаницям* (СлІс) та деяких інших;
- проаналізувати характер зв'язків церковних текстів та літописних повідомлень про слов'янські божества.

Об'єктом дослідження виступає комплекс джерел (у кількості 53), головнішими серед яких ми бачимо дві пам'ятки: це СлГр та СлІс. Їх аналіз обіцяє найбільші здобутки. За тим місцем, яке посідають зазначені церковні пам'ятки в історії східнослов'янської писемності, їх можна схарактеризувати, використовуючи оцінку В. М. Живова, висловлену з іншого подібного приводу¹, як периферійні (малі) твори літератури, дослідження яких тим не менше має суттєве значення для вирішення низки важливих проблем культурної історії слов'янства. Хоча коло писемних джерел давньої Русі в цілому залишається постійним і практично не збільшується, однак “на кожному новому етапі розвитку науки виникає потреба заново осмислити й оцінити той фонд, що є в нашому розпорядженні”². Ця ж думка щодо вивчення духовної спадщини слов'янства висловлюється й сьогодні: “... врахування сучасного дослідницького досвіду, як конкретно-історичного, так і теоретичного, вимагають нового “прочитання” літературної спадщини XI–XIII ст.”³. Саме так можна охарактеризувати пропонований у дисертації підхід до об'єкта дослідження.

Предметом дослідження, у свою чергу, є текстовий зміст слов'янської та елліністичної теонімії разом із суміжними шарами номінативної лексики, донесеної до нас джерелами окресленого кола, а відповідно матеріалом дослідження, за рахунок якого й формується предмет дослідження, є ключова лексика повчань, до якої ми відносимо у першу чергу теонімічні, демононімічні, етнонімічні, конфесійні назви та слова суміжних з ними лексичних прошарків.

Методами дослідження є лінгвотекстологічний (базовий для роботи), порівняльно-історичний (разом із його етимологічною складовою), лінгвогерменевтичний. Застосування цих методів базується на “маловідомому сьогодні” (О. М. Трубачов) прийомі філологічної акрибії – ретельній роботі з окремим писемним фактом, з поодинокими явищами, які, проте, постають у кінцевому підсумку проявами глибинних закономірностей.

Наукова новизна дослідження полягає передусім у принципово новому підході до інтерпретації стародавніх джерел на підставі їх мовних особливостей. Концепція дослідження ґрунтується на переконанні, що для розуміння цих джерел і того історичного дискурсу, який є відображенням церковною критикою, ключовим місцем постає правдивий зміст рожаничного культу, лише дотично пов'язаний із питомим язичництвом. Інтерпретація відповідних джерел проводиться з урахуванням богословської складової церковних повчань.

За одержаними результатами дисертація має теоретичне і практичне значення. В теоретичному аспекті дослідження демонструє принципові переваги центонно-парафразового підходу (у порівнянні з відомою теорією літературного етикету) до вивчення стародавніх писемних джерел, зокрема до т. зв. малих форм книжності.

¹ Живов В. М. *Slavia Christiana и историко-культурный контекст. Сказания о русской грамоте // Из истории русской культуры. Т. I (Древняя Русь)*. – М., 2000. – С. 552-553.

² Шапов Я. Н. *Об изучении древнерусских письменных источников // Древности славян и Руси*. – М., 1988. – С. 180.

³ Болебрух А. *Світосприйняття давньоруських людей // Київська старовина*. – 2002. – № 6. – С. 56.

Подібний підхід у подальшій перспективі може орієнтуватися на теоретичні обґрунтування історичної дискурсології – наукової галузі, яка ще не існує у виокремленому вигляді, але для появи якої вже закладаються підвалини у дослідженнях сучасних дослідників, що представляють різні гуманітарні галузі. Практичний бік виявляється в тому, що дослідження принципово по-новому висвітлює цілу низку прикладних питань, які стосуються конкретних джерел і конкретних номінацій. Здобуті результати, на думку автора, не можуть надалі не враховуватися в нових статтях, монографіях, підручниках, словниках, енциклопедіях тощо, коли йтиметься про слов'янські старожитності. Доречно сказати, що за результатами монографії, яка передувала дисертації, внесені коментарі до російського перекладу відомої розвідки учня акад. О. О. Шахматова В. Мансіки “Религия восточных славян. Источники” (готується до видання Інститутом слов'янознавства і балканістики РАН, Москва). Важить і те, що результати проведеного дослідження не обходять увагою науковці, які плідно працюють над вивченням слов'янських старожитностей⁴.

Апробація результатів дисертації була здійснена на 10 наукових конференціях різного рівня, у тому числі 8 міжнародних (серед них XII Міжнародний з'їзд славістів, Краків 1998) та одна всеукраїнська.

За результатами дослідження опублікована одна наукова монографія та 35 наукових публікацій (із них 26 статей у виданнях, що входять до переліків ВАК або дорівнюють їм, у тому числі 6 зарубіжних).

Структурно дисертація складається зі вступу, шести розділів основної частини, кожен з яких має від чотирьох до восьми підрозділів. У свою чергу, практично кожен з таких підрозділів написаний як науковий етюд, який, з одного боку, має свою самодостатність, а з іншого – по можливості вичерпно висвітлює один із багатьох аспектів дисертаційного дослідження.

Додатки у кількості 10 містять тексти основних із аналізованих джерел і мають також і самостійну вагу для кожного, хто працює в царині слов'янських старожитностей. Частина з цих текстів до сих пір ще не публікувалася, а інша частина, відома науковій громадськості за більш давніми публікаціями, подається у виправленому за рукописами вигляді⁵.

Загальний обсяг дисертації становить 482 сторінки стандартного комп'ютерного набору, у тому числі 370 сторінок основного тексту, які складають 15,75 авт. аркуша.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми, характеризується її місце в наявному на сьогодні доробку наукової спільноти, визначаються мета роботи та її завдання, окреслюються методи дослідження, представляється його теоретичне і практичне значення, показується зв'язок дисертації з науковими програмами.

У першому розділі **“Методологічні аспекти дослідження церковних повчань”** подається докладний нарис стану вивчення аналізованих джерел у славистиці, проводиться думка, що ці пам'ятки недостатньо розглядалися під кутом зору їх богословської складової, тоді як цей аспект є надзвичайно важливим для адекватного розуміння змісту

---

⁴ Див. наприклад: Васильев М. А. Язычество восточных славян накануне крещения Руси: Религиозно-мифологическое взаимодействие с иранским миром. Языческая реформа князя Владимира. – М., 1999. – С. 70, 71, 95, 96; Ишутин А. А. Восточнославянская теонимия. – Воронеж, 2003. – С. 16, 99; Петрухин В. Я. “Боги и бесы” русского Средневековья: род, рожаницы и проблема древнерусского двоеверия // Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. – М., 2000. – С. 316, 318, 320; Петрухин В. Я. Древняя Русь: Народ. Князья. Религия // Из истории русской культуры. Т. I (Древняя Русь). – М., 2000. – С. 237, 238, 240, 379; Топорков А. Л. Теория мифа в русской филологической науке XIX века. – М., 1997. – С. 181, 43.

⁵ Користуємося нагодою висловити щиру подяку О. С. Щокіну, який надіслав нам деякі з таких текстів (про що зазначається у відповідних місцях дисертації).

середньовічних джерел. Відтак аналіз спрямовується на питання методології інтерпретації історичного тексту, яка, у свою чергу, в науці щільно пов'язана з проблемами розуміння змісту історичного слова.

Домінуюча в мовознавстві протягом багатьох десятиліть порівняльно-історична парадигма спрямовувала увагу науковців головним чином на дослідження одиниць мовного коду в корпусі історичних текстів: фонетико-фонологічні, словотвірні, морфолого-синтаксичні явища, лексика – передусім усе це становило найбільш усталений предмет порівняльно-історичного розгляду. Ця ж традиція успадкувалася й різними течіями структурального підходу до вивчення мови, де центром уваги стає розуміння мови як системи віртуальних одиниць емічного рівня (фонем, морфем тощо) у її співвідношенні з явищами етичного рівня (фони та алофони, морфи та аломорфи тощо). З такого погляду текст, сприйнятий як явище лінійне, скоріше підпадав під сосюривську категорію мовлення, аніж під категорію мови. Навіть коли приблизно з 60-х років минулого століття активно стала розвиватися лінгвістика тексту, підходи до його розгляду попервах не були істотно відмінними від попередніх панівних настанов – текст попервах виступає тільки як арена для реалізації мовних феноменів (про що говорили у свій час багато дослідників).

Сьогодні у поглядах на онтологію тексту на рівні концепцій увиразнюються два підходи. З одного боку, обстоюється ідея тексту як самостійної сутності, а сам текст розуміється як будь-яке двобічне явище (від однієї графемі чи одного слова до цілісної множини речень-висловлювань), що має смисл, наділене властивостями спонтанності, системності, синергії і що функціонує як саморухома та самоорганізована система. З іншого боку, обстоюється протилежний підхід: текст – це складний мовний знак, при трактуванні якого необхідно обов'язково враховувати особливості процесів означування-семіозису. Останнє положення є важливим з погляду теоретичної рефлексії при інтерпретації історичного тексту: воно акцентує увагу на тому, що смисл тексту дослідник видобуває на підставі своїх знань (питання відоме в науковому обговорюванні). Тому вже просто звертання до проблеми розуміння історичного тексту відразу знімає питання про можливість саморухомого енергетичного життя тексту. Подібна саморухомість є оманю синхронії адресата і адресанта, які існують в одному культурному просторі. Зовсім не так це є при сприйнятті історичного тексту, коли культурні простори є різними для автора і для читача.

Застосування до розгляду питання базових ідей дискурсології дозволяє підкреслити, що при дискурсивному підході текст розглядається не як лінійне явище, що розгортається від свого початку до кінця, виявляючи на цьому шляху синтагматико-парадигматичну організацію (когезію) послідовних одиниць мовного коду (морфем, слів, словосполучень, речень), – текст тепер постає у вигляді складної семіотичної одиниці, структурованої авторською позицією, задумом, ідеєю, спрямуванням тощо. Експлікація такої структурованості дослідником веде до значенневого (змістового) розуміння тексту. І хоча самі принципи дискурсології видаються на перший погляд мало придатними до вивчення стародавніх текстів, однак при їх дослідженні не можна не рахуватися з тим, що текст у свій час був вплетеним у тканину суспільного життя, мав повнокровне прагматичне наповнення, іллокутивну спрямованість, мав автора, мав коло адресатів, був прив'язаний до конкретної соціально-ідеологічної ситуації, слугував для досягнення певної комунікативної мети – словом, такий текст сам по собі був елементом суспільного дискурсу і водночас своїми складовими елементами був пов'язаний з дискурсивним полем соціуму. Для середньовічної культури, коли одні й ті ж самі тексти або їх частини постійно репродукувалися, тобто мали риси такої відтворюваності, яка споріднює текст чи його частину із словесним знаком, коли аргумент *ipse dixit* (тобто посилання на Святе Письмо, на авторитет отців церкви, її канонічних постанов, на прецедентні тексти тощо) був істиною в останній інстанції, це особливо увиразнюється. Тому без урахування дискурсивних параметрів, без урахування того, яке місце в суспільній свідомості посідали

ті чи інші цитати, вирази, слова, без урахування семіотичного навантаження таких одиниць історичний текст не може бути адекватно зрозумілим і повноцінно витлумаченим.

Сучасний дослідник має справу з двома вимірами тексту, які слід розрізняти лише з метою аналізу. Перший вимір – це іманентний зміст, сприйнятий на рівні розуміння власне мови тексту, тобто на рівні розуміння елементів мовної системи як одиниць коду в їх найзагальнішому значенні (іноді безсумнівному, іноді невиразному, розпливчастому, іноді хибному тощо). Другий вимір – це суспільно-історичний зміст, сприйняття якого залежить від знання тих параметрів, що є власне дискурсивними. Зрозуміло, що обидва виміри становлять нерозривну єдність, яка на час створення тексту постає як даність, як передумова і як модус існування тексту. Ця єдність не фіксується спеціально і принципово не може бути повністю зафіксованою автором тексту. Однак з плином часу обидва виміри виявляються розірваними: час поглинає ситуацію актуального існування тексту. Від зовнішніх зв'язків, які у свою добу становили ту головну дискурсивну текстову компоненту, що дозволяла сучасникам сприймати зміст у максимальній відповідності до задуму автора, залишаються тільки невиразні натяки у лексико-граматичному корпусі тексту.

Разом із тим сучасний дослідник має об'єктом для спостереження лише єдиний фрагмент колишньої ситуації – текст. На підставі цього фрагменту необхідно розв'язати рівняння з багатьма невідомими. Шлях до цих невідомих пролягає знову ж таки через той самий текст: потрібно адекватно зрозуміти його проблематику, виявити сліди розірваних дискурсивних зв'язків, що ведуть від тексту до ситуації його функціонування, виявити ту епоху, в яку виводять сліди цих зв'язків, а на цих підставах реконструювати зміст джерела та провести верифікацію цього змісту.

На шляхах подібного пошуку очікує значна кількість перешкод. Головна з них полягає в тому, що завжди існує ризик хибного рішення на будь-якому етапі (і не на одному!), який веде до реконструкції змісту, – починаючи від помилок у розумінні тексту як даності і завершуючи процедурою верифікації. Необхідно мати на увазі ще й ту обставину, що східнослов'янська церковна книжність не сформувала богословсько-схоластичної традиції та відповідної термінологічної системи. Тому значна частина понять, що стоять за “звичайними” словами та словосполученнями, залишаючись начебто невербалізованою, не сприймається адекватно на рівні нашого сьогодення.

Особливу пастку у процесі поновлення дискурсивних зв'язків стороннім спостерігачем становить помилкове перенесення іманентного змісту пам'ятки в інший дискурсивний вимір. Подібна аберация може призвести до глибинно неправильного розуміння цілісного змісту тексту. При цьому аберация тим менше помітна, чим більш прозорими за смыслом видаються складові елементи тексту – лексеми, морфеми, синтаксичні конструкції.

У кінцевому підсумку аналіз виводить на проблему розуміння історичного слова, через яке, власне, і можна дістатися до правдивого змісту тексту: “... тільки через лексику, повнозначні слова прокладає лінгвістика шлях до культури, її історії й реконструкції цієї історії”⁶ Але якщо загальна історична лексикологія, маючи предметом зацікавлень як зміни у словниковому складі мови, так і зміни в семантичній структурі мови, базується в цілому на ідеях семантичної тотожності і семантичної спадкоємності слова в діахронії⁷, то водночас виявляється значна кількість історичних слів, до яких цей підхід практично унеможлиблюється: мається на увазі хоча й відображена в давніх текстах, але ще у попередні епохи поступово вибула з ужитку лексика, що подібну

---

⁶ Трубачев О. Н. Славянская филология и сравнительность. От съезда к съезду // Вопросы языкознания. – 1998. – № 3. – С. 7.

⁷ Виноградов В. В. Слово и значение как предмет историко-лексического изучения // Виноградов В. В. Избр. труды: Лексикология и лексикография. – М., 1977. – С. 38.

спадкоємність утратила (або також слова з утраченими їх окремими лексичними значеннями при збереженні інших). Слова цього прошарку є найбільш складними для змістового аналізу.

Подальший аналіз імпресіоністського та контекстуального підходів до аналізу історичного слова показує, що в обох випадках недостатня увага приділяється наявності двох позицій – позиції адресанта і позиції адресата (подібні ідеї у проблемі розуміння слова знаходимо ще у В. фон Гумбольдта та О. О. Потебні⁸). А це, як відомо, значить, що при дослідженні тексту, який належить до іншого культурно-історичного кола, дослідник-інтерпретатор має максимально наблизитись до ходу думки автора тексту, має по можливості змодельовати цей процес. Основною одиницею аналізу в такому випадку стає концепт як явище у межах словесного знака, яке постає у своїх змістових формах як образ, як поняття і як символ⁹ і яке відображає ментальність соціуму.

На відміну від підходів до дослідження середньовічної ментальності, що їх знаходимо, наприклад, в роботах А. Я. Гуревича (складові елементи ментальності виявляються шляхом аналізу образної системи тогочасної літератури) або В. В. Колесова (попередньо укладається матрична сітка певних понятійних полів, а надалі аналізуються семантичні зміни лексики, що заповнює поля матриці – типу *свій, чужий, дім, влада* тощо), у дисертації обирається дещо інший шлях, пов'язаний з ідеями центонно-парафразового побудування середньовічного тексту. Головна ідея підходу полягає в тому, що для побудови нових текстів середньовічні автори використовували готові змістові блоки попередніх текстів. Давньоруський твір, базуючись на центонному принципі, окрім буквального має, таким чином, декілька прихованих смислових рівнів, сенс яких стає зрозумілим лише при звертанні до прецедентного тексту. Тому виявлення цитат-центонів набуває особливої ваги¹⁰.

Разом із тим славістика має також традиційний методологічний арсенал, а серед того центральним є лінгвотекстологічний метод, застосований у науковій творчості Л. П. Жуковської, таких її учнів як Д. С. Іщенко, О. М. Молдован, Л. Г. Панін та ін., а також дослідників, що плідно виявили себе в типологічно схожих підходах – А. І. Генсьорський, В. В. Німчук, М. М. Пешак, В. Г. Склярєнко, В. Ю. Франчук та ін. Поєднаний з ідеями антропоцентризму і застосований до малих жанрових форм середньовічної книжності, цей метод обіцяє більш надійні здобутки в дослідженні значення історичного слова та самих давніх текстів.

З філологічно-герменевтичного погляду кращі результати в розумінні сенсу історичного слова, коли воно стосується духовно-ментальних реалій минувшини, можна здобути при застосуванні контекстного аналізу, пор. також констатацію М. І. Толстого: “Коли не враховувати неухильного, хоча б інтуїтивного, співвіднесення історичної семантики слова із сучасною і пов'язаного з ним етимологізування, то основним джерелом значення слова у випадках, коли ми маємо справу не з перекладними, а оригінальними древніми текстами, є контекст”¹¹.

Наступні розділи дисертаційного дослідження спираються на розглянуті методологічні положення.

Другий його розділ **“Підходи до аналізу повчань: антирожанична полеміка”** починається з аналізу відомих в історіографії джерельних суперечностей щодо сенсу давньоруського рожаничного культу: літописні джерела про нього не повідомляють, тоді як церковні повчання ставлять його на перше місце серед виявів ідололатрії. Відповідно і

---

⁸ У загальнофілософському плані про проблеми інтерпретації тексту див.: Горский В. С. Историко-философское истолкование текста. — К., 1981. — 207 с.

⁹ Колесов В. В. Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека. — СПб., 2000. — С. 15.

¹⁰ Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII–XIV вв.): Курс лекций. — М., 2001. — С. 11-12 та ін.

¹¹ Толстой Н. И. Язычество и христианство Древней Руси // Толстой Н. И. Избранные труды, том. II. Славянская литературно-языковая ситуация. — М., 1998. — С. 115.

в науці сформувалися два полярні підходи: у розумінні одних науковців йдеться про головніші персонажі вищого пантеону, в іншому розумінні – це нижчі духи долі. Обидві позиції (починаючи від І. І. Срезневського та науковців його доби до сучасності – Б. О. Рибаків, Л. С. Клейн, В. Я. Петрухін та ін.) в дисертації детально аналізуються з тим висновком, що традиційні спроби вирішити проблему заводять у глухий кут. Вихід з нього можна знайти тільки шляхом аналізу того, чому джерельні оцінки є такими полярними.

Авторський розгляд питання базується на зверненні до давньоруських автентичних пояснень сутності культу. Таких однотипних пояснень існує кілька, і всі вони приписують постання культу ересіарху Несторію. З погляду ж центонно-перифразової побудови текстів доводиться, що пояснення є варіаціями у викладенні 79 канону VI Вселенського церковного собору (690–691). У свою чергу, цей канон забороняє вшановувати пологи (др. *родь*) Богородиці як пологи звичайних жінок-породіль (др. *рожениця*), оскільки це є приниженням Діви-Богоматері і веде до збочення христологічної догматики.

Подальший аналіз добре знаного давньоруської церковній книжності терміна *друга рожанична трапеза* показує, що йдеться про ритуальну пологову страву (у тому числі кашу, др. *бабьи каши*), яку поставляли на честь народження дитини. Таку саму трапезу на честь Різдва Христового і Богородиці церква розглядала як порушення канонів, а тому неухильно переслідувала подібну обрядовість упродовж кількох віків. Це підтверджується різними історичними джерелами.

Третій розділ **“Слово св. Григорія о томъ, како първое погани суще языци кланялися идоломъ...: мовно-текстологічні аспекти”** присвячений всебічному розгляду цього знаменитого у слов’янознавстві повчання, укладеного на підставі візантійського взірця – Слова на святі світи явленъ Господніх (39 Слово) св. Григорія Богослова. Після загальної характеристики повчання (списки, видання, наукові інтерпретації тощо) аналізується той елліністичний контекст, у якому, вірогідно, постала ця давньоруська пам’ятка.

Традиційно виділяється три редакції слов’янського перекладу творів цього отця церкви. Перша редакція збережена давньоруським рукописом XI ст.: це відома збірка XIII Слів Григорія Богослова, переписана з давньоболгарського протографа (РНБ, Q. п. I.16). Відбір Слів та їх послідовність тут не знаходять паралелей у грецькій традиції і не відповідають складу типікарних читань. Друга редакція, здійснена також у Болгарії практично відразу після першої, охоплює вже 16 Слів, які відповідають церковному уставу (щоправда, слов’янський порядок Слів не збігається з порядком церковного читання). Друга редакція разом із відомими коментарями Микити Іраклійського (коментарі перекладалися вибірково і окремо від самих Слів, лише пізніше Слова були розбиті на відділення, до яких розподілялися відповідні коментарі) дійшла у списках не раніше XIV ст. Третя редакція перекладу стосується тієї ж збірки 16 Слів і також виникла на Балканах (сербська редакція) близько середини XIV ст. Автори її серед іншого привели порядок гомілій у відповідність до структури грецького зібрання. Списки цієї редакції представлені групами збірок як із тлумаченнями, так і без тлумачень. На Русі основна маса рукописів цієї редакції належить до другої групи, а сама редакція проникла в усі книжні зібрання, майже повністю витіснивши з ужитку другу редакцію¹².

Ці спостереження особливо важливі тим, що *Слово св. Григорія. избобрѣнено въ толцѣхъ...* не виявляє впливу поширених на Русі тлумачень, а тому появу його у плані відносної хронології слід, вірогідно, шукати у більш ранній період, аніж період формування другої чи третьої редакцій перекладу.

Надзвичайно важливою виявляється окрема схолія особливої редакції за сербським рукописом близько 1423 р. (Синодальне зібрання Державного історичного музею

---

¹² Буланін Д. М. Античные традиции в древнерусской литературе. – Munchen, 1991. – С 140–147. (Slavistische Beiträge / Red. Peter Rehder; B. 278).

(Москва), № 307, арк. 417 зв.–421) – *Сказаніе о скврѣннѣхъ бѣзѣхъ еллінскѣхъ. сѹт же имена тѣхъ™. въ прѣвомъ словѣхъ грізѣрїа бѣ+ослѣва, на бѣ+о\$вл-ніе. емоу же зачело. пакы іс+ мои пакы таинство* (повний текст схолії вводитьсь в дисертації в науку вперше). Аналіз назви 39 Слова за візантійським оригіналом і за перекладом XI ст. та назви схолії сербської редакції спричиняється до наступних спостережень. У доробку Григорія Назіанзіна є три твори, присвячені потрійному на ті часи святу 25 грудня за ст. ст. – Слово на Різдво Христове, Слово на святе Хрещення, Слово на Богоявлення (*На святі світи явленъ Господніх*, або *39 Слово* в усталеному церковному порядку). Основою для укладення давньоруського повчання *Слово св. Григорія. изобрѣтено въ толцѣхъ...* стало саме це останнє в його давньоболгарському перекладі XI ст. Проте вже цей переклад має помилкову слов'янську назву – Слово на святе Хрещення. Отже, в назві помилка виникла досить рано (а надалі вона перейшла і в пізніші списки пам'ятки і так і не була виправлена книжниками). А ось схолія сербської редакції дає абсолютно точну адресацію до першоджерела: її назва показує, що йдеться про Слово на *Богоявлення*. Водночас та ж сама назва позначає це слово як *перше*. Але такий порядок відомий лише за давньоруською збіркою XI ст. і не відомий іншим слов'янським та відповідним грецьким збіркам творів Григорія Богослова.

Звідси висновок: протограф схолії за рукописом 1423 р. постав також досить рано, практично водночас із першою редакцією слов'янського перекладу візантійського твору, коли сам переклад ще не містив помилки в назві, тобто схолія укладалася саме до того тексту Слова, який переданий давньоруським рукописом XI ст.

Подальший аналіз схолії показує, що її сербський варіант (мовно-орфографічні сербізми тут досить виразні і численні – одноерове письмо, використання літери *e* на місці юса-малого, форми на зразок *секиром* – Ор. відм. одн. жін. роду – та ін.) має у підґрунті болгарське походження, на що указують також численні болгарські мовні прикмети (*раждааше, поглитааше, инаа* і под). Це узгоджується з відомим в науці міркуванням про більш давнє постання перекладу схолій там само, де був здійснений і переклад Слів Григорія Теолога, – у Східній Болгарії X ст.

Інший аспект текстологічного розгляду стосується проблеми взаємовідношення текстів 39 Слова за рукописом XI ст. та за ще одним рукописом XIV ст.¹³ В останньому 39 Слово знаходиться вже у супроводі коментарів Микити Іраклійського. Проте при вилученні цих коментарів одержується текст практично ідентичний з текстом XI ст. Отже, коментарі були вставлені пізніше (у типологічному плані ситуація відома для дослідників). Наразі постає питання, який з обох текстів міг бути використаний для укладення давньоруської переробки *Слово св. Григорія. изобрѣтено въ толцѣхъ...*

Аналіз показує, що текст Григорія Богослова за списком XIV ст. є більш точним щодо візантійського оригіналу, а ось помилки за списком XI ст. відображені давньоруською переробкою-повчанням. Це є доказом на користь того, що протограф давньоруської переробки був укладений на підставі саме того тексту, який засвідчений давньоруським рукописом XI ст., або, навіть вірогідніше, на підставі протографа цього рукопису (в одному з подальших розділів наводяться докази, що *Слово св. Григорія. изобрѣтено въ толцѣхъ...* виявляє балканські сліди своєї появи). У всякім разі є підстави підозрювати, що автор-коментатор давньоруської переробки за іншим списком (Новгородської Софії кін. XV – поч. XVI ст.)¹⁴ напевне скористався рукописом XIII Слів Григорія Богослова. Так, в одному з місць цього рукопису викладається міфологема про Трофонія та про його *по земли и / грани\$ и влѣхвовани\$* (навискісною рисою показаний кінець рядка). Це місце спонукало давньоруського коментатора нагадати про *розгометанія*, тобто гадання на псалтирі за допомогою кидання різочок, паличок (про подібне говорить ще Чорноризець Храбр). Отже, давньоруський автор прочитав не *игранія* 'ігрища', а *гранія* як

¹³ Державний історичний музей (Москва), Синод. зібрання, № 954. – Арк. 13 зв. – 24.

¹⁴ Російська національна бібліотека (С.-Петербург), Соф. зібрання, № 1285. – Арк. 88 зв. – 90.

південнослов'янським 'гілка; паличка'. Відносно невисока вірогідність того, що такий самий кінець рядка міг бути в іншому рукопису і що саме той рукопис виявився під рукою коментатора, а також урахування всього комплексу характеристичних збігів і дає можливість говорити про використання тексту XI ст. автором зазначеного списку переробки (в інших списках подібного місця немає).

Наступний лінгвотекстологічний аспект стосується питання про взаємовідношення чотирьох відомих списків давньоруського повчання *Слово св. Григорія. изобрѣтено въ толцѣхъ...* За цілою низкою доказів лексико-семантичного характеру та з урахуванням мовно-орфографічних особливостей списків робиться висновок, що найбільше розуміння первинного сенсу пам'ятки мав автор її списку за згаданим щойно рукописом Новгородської Софії і що протограф списку походить не пізніше кінця XII ст.: про це може свідчити бездоганно точне використання букв на позначення зредукованих, чого не могло бути на кін. XV – поч. XVI ст. Численні коментарі цього автора (стиль цих коментарів однотипний, тобто вони належать одному автору, до того ж коментарі містять яскраві східнослов'янські риси у противагу до церковнослов'янської мови основного тексту пам'ятки¹⁵) є також бездоганно точними з погляду головної ідеї пам'ятки – пояснення того, звідки взявся у слов'ян культ богинь-рожаниць: він прийшов від еллінів, які поклонялися богиням, що народжували богів-синів.

Відтак четвертий розділ **“Концептуальна парадигма “Слова св. Григорія о томъ, како первое погани суще языци кланялися идоломъ...””** присвячений аналізу концептуальних мікротем цього повчання, як-от: концепт вчення, етнічно-конфесійні концепти, концептологія критики ігрищ та ідолських трапез, концепт богині-діви-матері, концепт поклоніння тварі замість Творця. На підставі розгляду цих мікротем у контексті візантійського оригіналу 39 Слова, його слов'янського перекладу та в контексті Священного Письма, літописів, перекладних хронік, церковних постанов доводиться, що спільним знаменником і тут виступає та ідея, що елліни поклонялися бридким та надприродним обставинам народження їх богів від матерів-богинь, а від еллінів цей рожаничний культ дійшов до інших народів – халдеїв, єгиптян, болгар, сарацинів, римлян-латинян, грузинів-обезів, а також і до слов'ян. Але то все є омана еллінського збочення, бо правдивим є християнський культ Діви Богородиці, що непорочно народила Син Божого.

Промовистою є відсутність іудеїв у цьому етноконфесійному переліку: тут іудеї справді невразливі, бо не мають культу богині. Щодо мусульман, які знаходяться в тотожній позиції, то давньоруська пам'ятка приписує їм самим неприродні обставини народження через непотрібний прохід. Римляни-латиняни потрапляють у цей перелік через те, що в їх храмах звучить безчинна музика (*фрязькі слонниці* у повчанні), а також на тій підставі, що начебто вони називають Богородицю просто Марією, ставлячи її тим самим на рівень звичайних жінок, які сподобилися святості. Є підозра, що й грузини-обези включені у перелік тому, що в них культ Богородиці має особливий характер, який православному книжнику видається неканонічним.

Розділ насичений багатьма іншими новими поясненнями численних місць аналізованої пам'ятки. Так, пропонується потрактування відомої з пам'ятки тричленної періодизації етапів слов'янського язичництва: $\Sigma (\Sigma \lambda \textcircled{\Sigma} \eta \{ \diamond \textcircled{\lambda} \} \# | \Sigma \zeta \theta \} \diamond \textcircled{\lambda} \textcircled{\lambda} . \textcircled{\lambda} \textcircled{\lambda} \{ \diamond \} \# | \textcircled{\lambda} . | \Sigma \Sigma \Sigma | \Sigma \theta \{ \diamond \} \langle \textcircled{\lambda} + \diamond \rangle \cup | . \diamond | \Sigma \Sigma \textcircled{\lambda} \textcircled{\lambda} | \textcircled{\lambda} \textcircled{\lambda} \{ \} \Sigma \{ \} \theta | \Sigma \Pi . \langle \Sigma \Sigma \textcircled{\lambda} \rangle \# | \textcircled{\lambda} |$ – отже, спершу слов'яни начебто поклонялись упирам і берегиням, потім роду і рожаницям, а насамкінець – Перуну. Насправді йдеться про те, що спершу слов'яни поклонялись духам мерців, предкам (*упирам* і *берегиням*), а потім від еллінів навчилися поклонятися народжуваним богам – пор. такий варіант перекладу: *слов'яни почали*

¹⁵ Пор. також: Щекин А. С. “Слово св. Григорія изобретено в толцех”: о языковых особенностях фрагментов текста, относящихся к славянскому язычеству // Материалы XXX межвузовской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов. – СПб.: Филологический факультет С.-Петербургского гос. ун-та 2001. – Вып. 18. – Секция истории русского языка. – С. 29–33.

трапезу ставити роду і рожаницям, породженню Перуна – бога їх, а перед тим покладали тебе упирам і берегиням. Докази вбачаються в тому, що виразу *переже Перуна бога их* у пам'ятці відповідає її ж типологічна паралель *пороженню бога их Осиріда* щодо халдеїв. Звідси висновок, що колись у пам'ятці читалось *пороженню* (пізніша трансформація *переже*) *Перуна бога их*. Формулу $\sum (\sum \lambda | \textcircled{\Sigma} \{ \} \diamond \textcircled{\text{K}} \textcircled{\text{K}} \int \Sigma \langle \rangle | \textcircled{\text{O}} \rangle \textcircled{\text{L}} \quad |^{\text{TM}} \Theta \Gamma \quad | \{ \} \{ \} \textcircled{\text{P}} | |$ | $\Sigma \quad \Theta \{ \} \diamond \langle + \diamond \textcircled{\text{J}} |$, яка відповідає сенсу пропонуваної кон'єктури (йдеться про Перуна як народженого бога), знаходимо в одному із списків пам'ятки. Хоча відсутність тут слова *переже*, схоже на те, є пропуском, проте цікаво, що для книжників таке розуміння Перуна було прийнятним.

З погляду вірогідних південнослов'янських витоків повчання важливим є аналіз назви *віли*, яка в давньоруському продовженні була заміщена біблійною назвою *Vil*, що свідчить про нерозуміння східнослов'янськими книжниками сенсу південнослов'янської назви. Разом із тим назва *віли*, відсутня в грецькому оригіналі 39 Слова Григорія Назіанзіна та в його слов'янському перекладі, цілком пасує до того місця, де вона з'являється у повчанні: тут викладається міфологема про спалення блискавкою Зевса його коханки Семели, про обставини народження Діоніса із стегна Зевса та про відповідне поклоніння еллінів блискавці. Оскільки *віли* південних слов'ян також пов'язані з громовою стихією, а ще й вигодовують своїм молоком немовлят, то мотивація слов'янської вставки цілком зрозуміла, при тому всьому зробити її міг тільки обізнаний слов'янський автор.

У цілому аналіз пам'ятки показує, що вона є змістовно цілісним твором, а не накопиченням бездумних і механічних вставок у твір Григорія Богослова, як це уявлялося, наприклад, Є. В. Анічкову та деяким пізнішим дослідникам.

П'ятий розділ "*Концептологія інших головніших писемних пам'яток*" містить у центрі уваги ще одну важливішу пам'ятку – *Слово Ісаїи пророка истолковано св. Иоаном Златаустом о поставляющих вторую трапезу роду и роженицамъ*. Доводиться, що ім'я цього отця церкви (серед його творів подібного немає) використане автором повчання тому, що Іоанн Златоуст значиться серед тих учителів, які особливу роль відводили християнському книжному читанню (тобто навчанню). Але серед служителів церкви, стверджує невідомий автор повчання, є такі, хто збочує церковне вчення і вводить в оману паству. Головніший гріх таких збоченців полягає у спотворюванні книжного вчення і навчанні ставити рожаничну трапезу, що веде до пагуби християнської душі.

Аналіз біблійних міфологічних назв у порівнянні з назвами роду і рожаниця дозволяє стверджувати, що за назвами *демон*, *Гад-Ваал*, *Тюхе*, *Астарта*, *Мені* не стоять більш-менш виразні функціональні відповідники до слов'янських назв: церковні та біблійні тексти критикують язичницькі трапези на честь семітських персонажів і саме це стає підґрунтям для внесення слов'янських паралелей. Основна ж обставина для наведення книжних відповідностей є та, що семіти ставлять трапези своїй цариці небесній, тоді як правдивою Царицею Небесною є християнська Діва-Богородиця.

Подібне прочитання виявляється також у третій з вагоміших пам'яток – *Слові одного Христолюбця, ревнителя по правій вірі*, яка, на противагу до попередніх пам'яток, є яскравою компіляцією з Послань ап. Павла. У частині, де пам'ятка звертається до рожаничного культу, також досить однозначно прочитується, що не личить змішувати Пресвяту Діву Богородицю із звичайними жінками-роженицями (породіллями). Разом із тим показується, що нагадування рожаничного культу у пам'ятці є пізнішою вставкою.

Доведення базується на аналізі великої кількості біблійних цитат і алюзій, використаних в обох повчаннях. Проведене у плані магістральної проблематики зіставлення текстів відомого Паремійника 1271 р. і *Слова Ісаї пророка...*, з одного боку, та біблійних текстів (Септуагінта, Вульгата, Острозька Біблія, синодальне церковнослов'янське видання, що спирається на Геннадіївську Біблію), з іншого боку, свідчить про те, що Паремійник та *Слово Ісаї пророка...* мають виразні лексичні риси

ретельний аналіз якої показує, що серед іншого псл. *var- в його численних рефлексах в усіх слов'янських мовах ('варити' і под.) продовжується в значній кількості лексико-семантичних груп, об'єднаних узагальненими семантичними рисами, як-от: 'високотемпературний вплив як технологічний засіб'; 'предмет споживання (у широкому сенсі цього слова), одержаний за рахунок процесу варіння'¹⁷. Не виключено, таким чином, що подальші пошуки можуть висвітлити певні підвалини семантичних зв'язків псл. *var-, укр. зварок та др. *сварожичь*.

Що стосується теоніма *Сварог*, то він розглядається як книжна конструкція, яка постала із необхідності для книжника-літописця знайти паралелі до імен богів-патронів єгиптян. Функція Дажбога як покровителя русичів відома з такого незалежного джерела, як "Слово о полку Ігоревім". Отже, в такому разі цей бог легко міг стати аналогом одного з "єгипетських", тоді як назва *сварожич* у такому контексті могла б сприйнятися як патронім, з якого назва *Сварог* видобувається за рахунок мовносистемних закономірностей.

Насамкінець у розділі розглядається питання відомий літописний перелік богів князя Володимира під 980 роком: *и постави кумиры на холму. внѣ двора теремнаг. Перуна дерев#на, а голова его серебр#на. а оуць золот. и Хорьса. и Дажьба+. и Стриба+. и Смарьгла. и Мокошь*. Проблема походження цього переліку, який співвідноситься з переліками богів у деяких церковних джерелах, залишається каменем спотикання для славістики. О. О. Шахматов вважав (без наведення доказів), що в Найдавнішому літописному зведенні, датованому ним 1039 роком, про ідолопоклонство Володимира говорилося в найзагальніших рисах: *И постави кумиры на холму внѣ двора теремнаго, а власне перелік богів з'являється лише у Початковому зведенні 1093–1095 років*¹⁸. Пізніше О. Є. Пресняков, зазначивши, що первинний літописний текст був доповнений "накопиченням імен сумнівних богів руського (в оригіналі – руського. – М. З.) "Олімпу"¹⁹, і звернувши увагу на те, що існують списки "Повісті временних літ", де замість "кумиры" читається "кумир", реконструював уривок таким чином: "Владимир постави кумир на холму вне двора теремнаго, Перуна древяна и главу его сребрену, и творяще потребу ему с людьми своими"¹⁹. Польський дослідник Х. Ловмянський убачав у язичницькій реформі Володимира спробу запровадити поганський монотеїзм. Тому, на думку дослідника, літописна стаття під 980 роком повідомляла лише про одного Перуна, ідоли якого були поставлені в Києві та Новгороді. Однак сутність цього кроку на середину XI ст. стала для християнських книжників незрозумілою, і вони переосмислили його в дусі поганського політеїзму. А тому ігумен печерський Никон, один із редакторів Найдавнішого літописного зведення, познайомившись під час перебування в Тмуторокані 1062–1067 рр. з місцевим язичницьким пантеоном, переніс тмутороканських богів у давньоруський літопи²⁰ с.

У дисертації звертається увага на те, що антропоморфність усіх ідолів пантеону Володимира не викликала сумнівів у літописця, інакше на тлі антропоморфного портрету Перуна він не міг би не зауважити про принципові відмінності в зображенні інших богів: йдеться насамперед про Смаргла, первинний орніто-теріоморфний образ якого не викликає особливих сумнівів у сучасних дослідників. Звернення до джерел показує, що в них слов'янські боги (справді існуючі в міфологічному уявленні чи книжні фантоми) у разі позначення їх теонімами завжди мисляться антропоморфними: Дажбог і Сварог як царі-мужі в Іпатіївському літопису, Перун як еллінський старець та Хорс як жидовин у "Бесіді трьох святителів" або старійшини Перун в еллінах, а Хорс у Кіпрі і Троян як

¹⁷ Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-etimологічному висвітленні (гніздовий підхід): Монографія. – К., 2003. – С. 259, 269 та ін.

¹⁸ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – СПб., 1908. – С. 139, 155.

¹⁹ Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – М., 1938. – Т. 1: Киевская Русь. – С. 104-105.

²⁰ Lowmianski H. Religia Slowian i jej upadek (w. VI–XII). – Warszawa, 1979. – S. 433-434.

раніше. Тепер результати проведеного аналізу дають історикам подальший матеріал пошуків у цьому напрямку.

З погляду центонно-парафразового побудування проаналізованих повчань їх тексти можна представити як своєрідну реалізацію ментальної призми-матриці, у якій прецедентний текст, до якого відсилає власне центон, спрямовує вічний зміст Святого Письма на конкретну ситуацію духовних переживань стародавньої Русі. Така особливість смислової і формальної архітекtonіки тексту робить його семіотичною фігурою з високим ступенем відтворюваності окремих її елементів і способів їх поєднання. При цьому смислова спрямованість одного й того ж самого центону, використаного в різних текстах, увиразнює його смислове навантаження, водночас висвітлюючи певну ситуацію, якій присвячений текст у цілому, подібно до перетину кількох променів світла в одній точці.

Пропоноване дослідження показує, що лінгвотекстологічна методика є ефективним інструментом дослідження не тільки писемних пам'яток великого обсягу (на матеріалі яких ця методика виникла і блискуче себе виправдала), але також цілком адекватно виявляє свої можливості в застосуванні до пам'яток невеликого обсягу (малих форм середньовічної книжності).

Композиційна архітекtonіка розглянутих у дисертації церковних повчань значною мірою має центонно-парафразовий характер, який полягає в тому, що для побудови власного тексту того чи іншого повчання книжники використовують готові змістові блоки попередніх (прецедентних) текстів. Судячи з того, що подібну архітекtonіку знаходять також інші сучасні дослідники на матеріалі інших давніх писемних джерел, подібний принцип побудови тексту виявляє себе як своєрідна константа середньовічного дискурсу.

Окремі змістові блоки (центони) становлять собою рекурсивні, тобто повторювані в готовому вигляді, одиниці, які, одержуючи конкретний зміст у новому тексті і водночас пов'язуючи його ідеї із змістом прецедентного тексту, набувають за рахунок такого своєрідного функціонального статусу особливостей відтворюваної ідіоматичної одиниці. Тим самим від статусного рівня одиниць мовлення (тобто лінійно-синтагматичного явища) у прецедентному тексті центони наближаються до статусу одиниці мови, подібною до слова, тобто стають одиницями з парадигматичними ознаками.

Суміщення в центоні ознак синтагматичності на рівні способу включення в текст, з одного боку, та ознак парадигматичності у змістовому наповненні, з іншого боку, стає підвалиною поступової синтагматичної редукції центону, коли в наступних текстах тільки його частина продовжує відсилати до прецедентного тексту (пор. типологічно схожий шлях формування фразеологічного фонду мови). Кінцевим етапом подібною редукції можуть стати окреме слово чи словосполучення, які у використанні обізнаного автора та у сприйнятті підготовленого читача певний час ще можуть виконувати роль передуючого центону. Але надалі, за мірою того, як текст стає явищем історичним, тобто втрачає свої дискурсивні зв'язки, його центонні блоки перестають сприйматися наступними реципієнтами у світлі прецедентного тексту. У такому випадку термінологізовані колись за рахунок опори на прецедентний текст слова чи словосполучення починають сприйматися як звичайні номінативні одиниці і первинне змістове наповнення таких одиниць втрачається. Такі одиниці стають своєрідним субстратом прецедентного тексту.

Поновлення колишнього змісту можливе за рахунок залучення до аналізу якомога більшої кількості текстів тотожного тематичного кола, внаслідок чого повторювані в таких блоках номінативні одиниці шляхом відповідних лінгвотекстологічних та лінгвогерменевтичних процедур можна кваліфікувати як центонний субстрат.

Проявами центонного субстрату є проаналізовані в дисертації давні східнослов'янські номінативні одиниці *рожаниця*, *родъ*, *вторая рожаничная трапеза*, *бабьи каши*, що постійно вживаються церковними повчаннями і за постановям яких так чи інакше простежується центонне посилення на прецедентний текст – 79 канон VI Вселенського церковного собору, який забороняє вшановувати Діву-Богородицю тими самими обрядами, які виконуються щодо пологів звичайних земних жінок. Відповідно до цього

слід стверджувати, що в реальному східнослов'янському язичництві не існували якісь особні боги чи духи, номіновані *род* та *рожаниця*. Теонімічний смисл цих номінацій у сучасній науці постав як наслідок помилкових інтерпретацій середньовічних церковних текстів.

Іншим переконливим виявом центонності побудови тексту є літописна характеристика Перуна, в якому відображена біблійна лексика і біблійні образи. Зосередженість характеристики тільки на одному Перуні є аргументом на користь того, що первинно літопис називав тільки це слов'янське божество, а лише потім поповнився списком божеств, відомих за т. зв. пантеоном князя Володимира.

Такі пам'ятки середньовічної церковної гомілетики, як *Слово св. Григорія про те, як раніше у поганстві суці народи поклонялися ідолам* та *Слово Ісаї пророка, витлумачене св. Іоанном Златоустом, про тих, хто поставляє другу трапезу роду і рожаницям* є концептуально цілісними творами з ясними провідними ідеями, а не еkleктичними компіляціями, як це представлялося в наукових інтерпретаціях до сих пір.

Аналіз показує, що *Слово св. Григорія про те, як раніше у поганстві суці народи поклонялися ідолам* укладене на підставі *Слова на Богоявлення* Григорія Богослова саме за протографом того тексту, який збережений переписаною на Русі в XI ст. збіркою церковнослов'янського (болгарського) перекладу XIII Слів Григорія Богослова. Про це свідчать відображення змістових особливостей (пропуски і помилки) саме цього (чи його протографа) церковнослов'янського тексту в тексті давньоруської гомілії. У свою чергу, протограф цієї гомілії постав, скоріше за все, на слов'янському півдні, оскільки в гомілію внесена вмотивована вставка про південнослов'янські міфологічні персонажі *віли*. Ця назва, чужа для східнослов'янських книжників, була в давньоруському варіанті гомілії переосмислена під впливом біблійної назви ідола *Віл*. Водночас загальний характер давньоруських доповнень у цю гомілію свідчить, що південнослов'янський за походженням протограф послуговував на Русі основою повчання проти еретичного ухилу, пов'язаного з неканонічним тлумаченням культу Богородиці. Надалі, вірогідно, один із переписувачів-коментаторів *Слова св. Григорія про те, як раніше у поганстві суці народи поклонялися ідолам* за списком збірки Новгородського Софійського собору скористався рукописною збіркою XI ст. Про це може свідчити смислова трансформація такої текстової особливості (кінець рядка), наявність якої маловірогідна у протографі збірки. Хронологічно гомілія в її східнослов'янському варіанті постала, вірогідно, не пізніше XII ст. ще до появи на Русі подальших редакцій перекладних збірників Григорія Богослова, які вже містили також і перекладні коментарі Микити Іраклійського. Доказом тези може слугувати наявність у східнослов'янській гомілії питомих коментарів при повній відсутності впливу перекладних візантійських схолій.

Дані писемних рукописних джерел сербського походження, які містять безспірні сліди болгарських протографів, свідчать про те, що перекладні коментарі Микити Іраклійського до слов'янського перекладу творів Григорія Богослова з'являються на теренах сучасної Болгарії водночас із самими перекладами під кінець X – початок XI століть. Такими давніми коментарями є сербські схолії *Сказаніе о скврѣнныхъ бѣзѣхъ еллинскихъ. сѹт же имена тѣхъ™. въ прѣвомъ слѣвѣ грігѣрїа бѣ+ослѣва, на бѣ+оѣвлѣ-ніе. емоу же зачело. пакы іс+ мои пакы таинство* у рукопису 1423 р. та особлива редакція тлумачень до Слів Григорія Богослова за рукописом XV ст. (Синодальне зібрання Державного історичного музею (Москва), № 55, арк. 1-7 зв.).

Насамкінець зазначимо, що хоча східнослов'янське язичництво як таке фактично залишалося за межами нашої уваги, здобуті результати разом із тим мають далекосяжні наслідки для його інтерпретації. Тут слушно нагадати влучну оцінку В. Я. Петрухіна того, що кінець XX століття є в історіографії давньоруського язичництва періодом другого повалення кумирів²¹. Наші докази і справді зменшують кількість мешканців

---

²¹ Петрухин В. Я. “Боги и бесы” русского Средневековья... – С. 314.

перенаселеного “міфологічного теремка” слов’ян²², не залишаючи жодного місця для Великої Богині Рожаниці з її почтом і вибиваючи таким чином наріжний камінь із-під численних рекурсивних варіацій на цю тему.

Але навіть коли виявиться, що наш язичницький Олімп був значно біднішим, аніж це уявлялося до сих пір, то все ж таки має залишатися відчуття задоволення тим, що зроблений ще один крок до об’єктивного висвітлення одного з найскладніших для вивчення фрагментів духовної історичної минувшини, що їх закарбовано в середньовічному слові теренів *Paх Slavia Orthodoxa*.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Лінгвотекстологія середньовічних слов’янських повчань проти язичництва: Монографія. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2004. – 336с.
Рец.: Вдовина О. В. // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 218-221;
Мосенкіс Ю. Л. // Мова та історія: Періодичний зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. 78/79. – С. 172–173.

Статті

2. Проблема генеалогии Киевского пантеона в ономастическом освещении. – Русское языкознание. – К, 1982. – Вып. 4. – С. 14-21.
3. Теоретические проблемы реконструкции древнейшей славянской духовной культуры. – Советская этнография. – М., 1984. – № 4. – С. 69-70 (у співавторстві з А. К. Смольською).
4. Из современных проблем древнерусской теонимии // Актуальные проблемы русской лексикологии и лексикографии восточнославянских языков. Тезисы республиканской конференции. – Днепропетровск, 1988. – С. 295.
5. Филологическая интерпретация древнерусского мифологического названия *родь* // Актуальные вопросы русской ономастики: Сб. науч. тр. / Отв. ред. Ю. А. Карпенко. – К.: УМК ВО, 1988. – С. 83-87.
6. Табу как фактор номинации в восточнославянской демононимии // Славяне: адзінства і мнагастайнасць. Тезісы Міжнароднай канферэнцыі. – Мінск, 1990. – 2. Секцыя. – С. 23-24.
7. Дажбог, Сварог і вогонь-сварожич // Acta universitatis szegediensis de Attila Jozsef nominate. Dissertaciones Slavicae. Sectio linguistica. – 1994. – № XXIII. – С. 93-102.
8. Дива // Русская энциклопедия. Русская ономастика и ономастика России. Словарь / Под ред. акад. О. Н. Трубачева. – М.: Школа-Пресс, 1994. – С. 52-53.
9. Квазитеоним Род // Восточноукраинский лингвистический сборник. – Донецк: ДонГУ, 1994. – Вып. I. – С. 73-74.
10. Род // Русская энциклопедия. Русская ономастика и ономастика России. Словарь / Под ред. акад. О. Н. Трубачева. – М.: Школа-Пресс, 1994. – С. 170-173.
11. Теонимия древнерусская // Русская энциклопедия. Русская ономастика и ономастика России. Словарь / Под ред. акад. О. Н. Трубачева. – М.: Школа-Пресс, 1994. – С. 221-227.
12. Научные фантомы славянского Олимпа // Живая старина. – М, 1995. – № 3(7). – С. 46-48.
13. Деякі уваги про слов’янські назви чаклунів і знахарів // Матеріали міжвузівської міжнародної Кирило-Мефодіївської конференції. Одеса, 27-28 травня 1996 року. – Одеса: Астропринт, 1996. – С. 17–18.
14. Вогонь-сварожич і вогонь-багаття: гіпотеза про ономасіологічну паралель // Мовознавство. – К, 1997. – № 6. – С. 15-21.

---

²² Толстой Н. И. Сербский историк XVIII века о славянском язычестве // Живая старина. – 2003. – № 2. – С. 24.

15. Контекстний смисл назв упирі та берегині у “Слові святого Григорія...” із Паїсіївського збірника XIV століття // Слов’янський збірник. – Одеса: Астропринт, 1997. – Вип. III. – С. 37-42.
16. Проблеми слов’янської квазітеонімії // Духовна спадщина Київської Русі. – Одеса: Маяк, 1997. – Вип. II. – С. 106-116.
17. О периодизации славянского язычества в древнерусских списках “Слова св. Григория...”. – Живая старина. – М, 1998. – № 1(17). – С. 8-10.
18. Про відносну хронологію давньоруських пам’яток, спрямованих проти залишків язичництва // Слов’янський збірник. – Одеса: ОДУ, 1998. – Вип. V. – С. 57-62.
19. Славянская квазитеонимия старшего периода // XII MiEdzynarodowy kongres slawistqw. Krakqw 27. VIII.–2. IX. 1998. Streszczenia referatqw i komunikatqw. Językoznawstwo. – Warszawa: Wydawnictwo Energeia. – 1998. – С. 271–272.
20. Слов’янська квазітеонімія старшої доби // Мовознавство (XII Міжнародний з’їзд славістів. Доповіді української делегації). – К., 1998. – № 2–3. – С. 161–168.
21. Давньоруські міфологічні назви *рожаниця* і *родь*. Розв’язка загадки? // Вісник Одеського державного університету. – Одеса: Астропринт, 1999. – № 4. – С. 48-54.
22. *Друга рожанична трапеза*: зміст давньоруського терміна // Щорічні записки з українського мовознавства: Збірник наукових праць. – Одеса: Астропринт, 1999. – Вип. 6. – С. 37-41.
23. Слово Григорія Богослова і списки його давньоруської переробки // Слов’янський збірник. – Одеса: Астропринт, 2000. – Вип. VII. – С. 20-27.
24. Давньосемітські міфоніми *Ваал-Гад* і *Мені-Мануфі*, їх перекладацькі еквіваленти у християнській традиції та давньоруські церковні повчання // Записки з ономастики. Зб. наук. праць. – Одеса: Астропринт, 2001. – Вип. 5. – С. 11-17.
25. Ключові слова давньоруського повчального тексту // Історія та сучасність християнства: Матеріали наук. конф., присвяченої 2000-річчю Різдва Христового (Одеса, 25-26 грудня 2000): Збірник статей. – Одеса: Астропринт, 2001. – С. 25-31.
26. Лексико-тематические сгущения и их семантико-аксиологические пики: к текстовому пониманию древнерусского ХУЛА // Известия Уральского государственного университета. Гуманитарные науки. – Екатеринбург, 2001. – Вып. 4. – С. 195-200.
27. Питання про граматичне число назви *рожаниця* в давньоруських антирожаничних повчаннях // Слов’янський збірник. – Одеса: Астропринт, 2001. – Вип. VIII. – С. 38-45.
28. Графічно-орфографічні особливості списків одного давньоруського церковного повчання // Слов’янський збірник. – Одеса: Астропринт, 2002. – Вип. IX. – С. 23-30.
29. Давньоруський етнонім *фрязи*: одна богословська конотація // Записки з ономастики. – Одеса: Астропринт, 2002. – Вип. 6. – С. 3-13.
30. Історична ментальність і лінгвістика (до питання про концепти давньоруського середньовіччя) // Записки з загальної лінгвістики. – Одеса: Астропринт, 2002. – Вип. 5. – С. 91–96.
31. Біблійні паралелі *Саваоф* – *Род* у давньоруському повчанні “О вдуновении духа в человека” // Проблеми інтерпретації і рецепції художнього тексту: Зб. наук. праць на пошану проф. Нонни Шляхової. – Одеса: Астропринт, 2003. – С. 59-65.
32. Концепт *тварність* у двох давньоруських повчаннях // Записки з українського мовознавства. – Одеса: Астропринт, 2003. – С. 3–13.
33. Літописний образ Перуна у світлі біблійних паралелей // Київська старовина. – К., 2003. – № 6. – С. 51–56.
34. Женская теонимия в древнерусском толковании XXXIX Слова Григория Назианзина. – Вопросы ономастики. – Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2004. – № 1. – С. 40–47.

35. Давньоруська переробка південнослов'янського перекладу "Слова на Богоявлення" Григорія Назіанзіна: аналіз генетичних зв'язків // Восточноукраїнський лінгвістический сборник. – Донецьк, 2004. – Вып. 8. – С. 15–21.
36. Терміни *rod* та *імарменія* у слов'янській книжності // Записки із загальної лінгвістики. – Одеса, 2004. – Вып. 6. – С. 62–69.

АНОТАЦІЯ

Зубов М. І. Слов'янські повчання проти язичництва в лінгвотекстологічному висвітленні. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.03 – слов'янські мови. – Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – Київ, 2005.

У дисертації вперше в слов'янському мовознавстві висвітлюється з позицій лінгвотекстологічного підходу комплекс писемних джерел давньоруського, давньоболгарського і давньосербського походження, в яких містяться згадки про слов'янські та елліністичні язичницькі вірування. У центрі уваги дослідження знаходиться коло пам'яток, які традиційно визначаються як слова і повчання, спрямовані проти залишків язичництва в народі. Аналіз семантико-тематичних особливостей ключової лексики джерел цього кола у порівнянні з такими самими особливостями лексики канонічних церковних та літописних текстів показує виразну подібність таких характеристик, обумовлену центонно-парафразовою архітектонікою побудови середньовічного тексту. Така архітектоніка виявляє себе в тому, що змістові частини попередніх текстів (прецедентних текстів) використовуються для побудови нових текстів. Цей підхід дозволяє подати численні неординарні інтерпретації відповідних місць давньої слов'янської книжності, які до сих пір або залишалися неясними, або ж мали хибні тлумачення.

Ключові слова: лінгвотекстологія, текст, писемні пам'ятки, слов'янські мови, історична лексикологія, теонімія, язичництво, еллінізм, Григорій Богослов.

АННОТАЦИЯ

Зубов Н. И. Славянские поучения против язычества в лингвотекстологическом освещении. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени доктора филологических наук по специальности 10.02.03 – славянские языки. – Институт языковедения им. А. А. Потебни НАН Украины. – Киев, 2005.

В диссертации впервые в славянском языковедении освещается с позиций лингвотекстологического подхода комплекс письменных источников древнерусского, древнеболгарского и древнесербского происхождения, в которых содержатся упоминания о славянских и эллинистических языческих верованиях. В центре внимания исследования находится круг памятников, которые традиционно определяются как слова и поучения, направленные против остатков язычества в народе. Анализ семантико-тематических особенностей ключевой лексики источников этого круга в сравнении с такими же особенностями лексики Священного Письма, канонических церковных и летописных текстов обнаруживает выразительное сходство таких характеристик, обусловленное центонно-парафразовой архитектурой построения средневекового текста. Такая архитектура обнаруживается в том, что содержательные части предыдущих текстов (прецедентных текстов) используются для построения новых текстов.

Этот подход разрешает представить многочисленные неординарные интерпретации соответствующих мест древней славянской книжности, которые до сих пор или оставались неясными, или же имели ошибочные толкования. В этих аспектах рассматриваются важнейшие из восточнославянских поучений – Слово св. Григория о

томъ, како първое погани суще языци кланялися идоломъ и Слово Исаи пророка истолковано св. Иоанном Златоустом о поставляющих вторую трапезу роду и роженицамъ – которые целиком посвящены критике рожаничного культа. В диссертации показывается, что целая группа древнерусских объяснений происхождения данного культа связывает его с именем ересиарха Нестория и что в конечном счете это восходит к вопросам нарушений 79 канона VI Вселенского церковного собора, запрещающего воздавать Богородице те же почести, что и обычным женщинам-роженницам. Анализ ключевой лексики (теонимии, этнонимии и др.) в плане концептуальных микротем славянских поучений в сравнении с соответствиями в византийских источниках (переводных и оригинальных), церковных, летописных и хронографических источниках показывает, что названия родъ и роженица не относятся к номинациям отдельных языческих персонажей, а касаются эллинистических культов богинь-матерей (Реи-Кибелы, Геры, Афродиты, Артемиды, Гекаты, некой Коруны – все это в представлении книжников и часто вне реальных мифологем!). От эллинов поклоняться подобным богиням и непотребным обстоятельствам рождения якобы научились другие народы – египтяне, халдеи, болгары, сарацины, латиняне-римляне, обезы-грузины, славяне (у последних роженицей оказывается богиня Мокошь-дева).

В процессе доказательства этих и других положений решаются многочисленные языковедческие и лингвотекстологические задачи. Во-первых, анализируется эллинистический контекст возникновения славянских поучений и показывается, что схолии на Слова Григория Богослова (13 из них переведены, как известно, в X в. в Восточной Болгарии), стали переводиться практически одновременно там же, о чем свидетельствуют данные особой редакции схолий, переписанных в Сербии с болгарского списка (вывод об этом делается на основе анализа языковых и орфографических черт схолий). Во-вторых, доказывается, что поучение Слово св. Григория о томъ, како първое погани суще языци было составлено на основе наиболее раннего (XI в.) древнерусского списка XIII Слов Григория Богослова. В-третьих, обосновывается мнение, что наиболее близко понимал первичное значение поучения автор одного из четырех известных его списков – списка из собрания Новгородского Софийского собора. Этому автору принадлежат безупречные древнерусские по языку комментарии-вставки к основному тексту поучения, писанного старославянским языком. При этом особенности орфографии списка позволяют датировать его источник как минимум XII веком.

Анализ микротем данного поучения на уровне доминантных в смысловом отношении слов показывает, что поучение представляет собой композиционное и содержательное единство (а не механическое накопление разнородных вставок, как это виделось исследователями до сих пор). Тот же вывод касается и Слова Исаи пророка..., тогда как другие поучения, прежде всего Слово некоего Христолюбца, ревнителя по правой вере, обнаруживают выразительный компиляционный характер.

Рассмотрение лексических особенностей разных памятников позволяет сделать вывод, что пик борьбы с роженичным культом приходится на середину XII в., а проявления этого культа (в неосознаваемом уже виде) сохранились вплоть до наших дней.

Обращение к летописному контексту выявляет интересные особенности использования библейских мест при изложении событий от времени языческой реформы князя Владимира (980 г.) до его крещения (988 г.). В свете этих параллелей портретная характеристика Перуна (деревянный идол с золотыми усами и серебряной бородой на холму вне двора теремного) оказывается безупречным отражением критики в Библии семитских деревянных, золотых, серебряных идолов, которым поклонялись на возвышенных местах. Поскольку библейская атрибутика сосредоточена в летописи на одном идоле, то отсюда с большой долей вероятности следует, что первоначально летопись называла лишь одного Перуна, а имена остальных богов (*Хорс, Дажбог, Стрибог, Симаргл, Мокошь*) были присоединены к этому сообщению позже. Эти детали представляют особую ценность для дальнейших текстологических разъяснений того, как

формировался список богов “полулегендарного” (Н. И. Толстой) пантеона князя Владимира.

Ключевые слова: лингвотекстология, текст, письменные памятники, славянские языки, историческая лексикология, теонимия, язычество, эллинизм, Григорий Богослов.

SUMMARY

Zubov N. I. The Slavic homilies against paganism in linguotextological interpretation. – Manuscript.

Thesis for a doctor's degree by speciality 10.02.03 – Slavonic Languages. – O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy Science of Ukraine, Kyiv, 2005.

In the dissertation for the first time in Slavic linguistics the complex of written sources of Old Russian, Old Bulgarian and Old Serbian origin which contain mentions about Slavic and Hellenic paganism is analysed from linguotextological approach. A circle of monuments which are traditionally defined as sermons and homilies directed against remains of paganism in people is in the centre of the research. The analysis of semantico-thematic peculiarities of key lexicon of the sources of this circle as compared with the same peculiarities of lexicon of the canonical church and annalistic texts reveals expressive similarity of such characteristics caused by centonic-paraphrasical architectonic of construction of the medieval text. Such architectonic manifests itself in using substantial parts of the previous texts (precedent texts) for constructing new texts. This approach permits to produce numerous unordinary interpretations of the appropriate places of the ancient Slavonic book-learning which till now remained either unclear or had erroneous interpretation.

Key words: linguotextology, text, written monuments, Slavic languages, historical lexicology, theonymy, Slavic paganism, Hellenic paganism, Gregory of Nazianzum.